

KISS ÁGNES*

A szamizdat arcai

Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2023. 618 oldal [Bázis-könyvek 39.]

A kötet a Kádár-korszakban keletkezett magyar nyelvű szamizdat irodalom, azaz a nem hivatalos, cenzúrázatlan szövegprodukciónak monografikus igényű bemutatása és értelmezése.¹ Az efféle tevékenység az elnyomó hatalommal szembeni ellenállásként rögzült a köztudatban, a kiadvány pedig disszidens gondolatok hordozójaként. Danyi Gábor tüzetes vizsgálódása feltárja, hogy ennél sokkal összetettebb jelenséggel van dolgunk.

Mint egy kötött kelme felfejtése során előtűnő különféle fonalak, kötésmódok, megszakadások és csomók, úgy mutatkoznak meg Danyi interdiszciplináris kutatásának eredményeként a szamizdat eltérő mediális formái és tartalmi, valamint az őket megteremtő és éltető kritikai diskurzusok és kreatív praxisok. Mert mi is kell a szamizdathoz? Kezdetnek írógép, papír, indigó, egy bátor szerző és néhány elszánt olvasó. Ezen a védjegyen azonban jócskán túlfejlődött az 1950-es években a Szovjetunióban megszülető *szamizdat* neologizmus jelentéstartalma, és az idő folyamán jelentősen kitágult. Virágkorában jobb helyeken szerkesztők, kiadók, fordítók, gépirónók, nyomdászok, illegális munkára kapható barátok, megannyi különböző kompetenciával és motivációval bíró ember együttműködését foglalta magában, akiknek személyes indítékai a teljes apolitikusságtól az elkötelezett közéleti szerepvállalásig, az újjátásra, változásra való törekedéstől a gazdasági haszonszerzésig terjedtek. A szamizdat előállítás és terjesztése sokféle képességet és készséget, tudást, tevékenységet és tárgyi hozzávalót feltételezett. Része volt ugyanis a dokumentálódás, az információszerzés forrásainak föltérképezése és útvonalainak kiépítése. A szamizdatkészítéshez tartoztak továbbá a sokszorosító berendezések és a kezelésükhöz, karbantartásukhoz szükséges ismeretek, a bar-kácsolás és találékonyosság,² a nyomtatvány összeállításához szükséges technikai

* A szerző politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója. E-mail: kissagi79@yahoo.com

¹ Vázát az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2019-ben megvédett doktori disszertáció képezi.

² „Amíg van harisnya, ablakkeret és szabad gondolat, a független sajtót elnémitani nem lehet” – áll Pálincás Szűts Róbert *Uraim!* (1988) című rövidfilmjének utolsó képkockáján. A film

ismeretek és maga a fizikai munka (gépelés, sokszorosítás, lapok összehordása, kötése), a nyersanyagok (papír, festék, profi tűzőgép,³ ragasztó) és a beszerzésükhöz szükséges ügyeskedés a második gazdaság berkeiben. Ezekon kívül a jelenséghez tartoztak a konspirációs stratégiák, a terjesztési modellek és a szamizdat piacának működtetése is, árképzéssel, piackutatással, értékesítési módokkal, miegyebekkel. És akkor még nem szóltunk a szamizdat változatos megjelenési formáiról: szöveg, hanganyag, fénykép, mozgókép, sőt, experimentális művészeti alkotások és az oralitás regiszteréhez tartozó gyakorlatok („ellenséges” rádióadások hallgatása, szabadegyetemek előadásai); vagy a szamizdat tárgyköreiről: vallás, irodalom, művészet, tudomány, közélet és politika; a fogyasztókról és a tiltott irodalom felhasználásának jellegzetességeiről, illetve a legális/illegális, hivatalos/nem hivatalos, cenzúrázott/cenzúrázatlan besorolás problematikájáról. Bár szinte önként kínálkozik, hogy a szamizdatot nem hivatalos, így értelemszerűen cenzúrázatlan és illegális anyagként definiáljuk (lásd a recenzió felüti mondatát is), Danyi magyarországi és külföldi példákkal érvel amellett, hogy a szamizdat jellegű termékek palettája ennél jóval színesebb. „Másodlagos szamizdatként” tekinthetünk a hivatalosan megjelentetett, majd indexre tett írásokra, a kis példányszámban, hivatalos körülmények közt megjelentetett művekre (magyarországi klasszifikáció szerint ezek voltak a „kézirat gyanánt”, „házi használatra”, „zárt kiadású”, „belső használatra szánt” kiadványok) és a külföldről becsempészett publikációkra, hiszen ezek terjesztési formája megegyezett az elsődleges szamizdat terjesztési módjával, sőt, alkalmasint újra is közölték őket földalatti körülmények között. Ide sorolhatók továbbá a hivatalos megrendelésre készített és eredetileg az első nyilvánosságot

a lengyel *ramka* technikát népszerűsítette, és e szitanyomásos sokszorosítási technika magyarországi alkalmazásáról szólt. (52–53.)

³ A tűzőgép dolga valamilyen okból különösen lekötötte a figyelmemet, de a felsorolásból szinte bármit kiragadhatnánk illusztrációként a kötetbe foglalt történetek részletgazdagságához. A tűzőgép kapcsán először rácsodálkozhatunk az amúgy teljesen magától értetődő tényre, hogy a szamizdat kiadványokhoz erre az alapanyagra is szükség volt, majd megtudjuk, hogy vastag papírtömbök áttűzésére alkalmas tűzőgépet és a hozzá való kacsokat Magyarországon nem lehetett kapni. Egy bizonyos tűzőgépet Galántai György és Klaniczay Júlia szerzett be 1982-ben Franciaországban, hazacsempészték és használták az *AL* művészeti folyóirat kiadásához, ami a szerkesztők szerint „a második világháború óta az első rendszeres információforrás a »progresszív«, »nemhivatalos«, »avantgárd«, »alternatív« művészetről Magyarországon.” (142., 144.) Majd – talán ugyanaz a tűzőgép – felbukkan a *Csere filo-fanzine* előállításában is, Galántai adta kölcsön a Cseresorozat Nemzetközi Filozofikussági Művészetelőreiskola avantgárd művészcsoporthoz. (178.) A tűzőgép és a kacsok beszerzésével kapcsolatos bajlódás a Krassó György által működtetett Magyar Október Szabadsajtó esetében is megjelenik a kötetben. (410–411.) Krassó elsősorban a Bécsbe látogató ismerőseit próbálta meg rávenni tűzőgép beszerzésére, de az állambiztonsági feljegyzések szerint a kiadó beindítása után gyakran érdeklődött ismerősei körében a nyomdatechnikai alapanyagok beszerzési lehetőségeiről. „[H]ol stencilpapírt, hol fekete festéket, hol papírvágó gépet, hol pedig nyomdai tűzőgépet és hozzá való kacsokat kért, miközben sokszorosító gépek, gépalkatrészek is érdekelték, és igyekezett tudomást szerezni a fénymásolási és nyomdai lehetőségekről is.” (410.)

megcélzó írások, amelyeknek a publikálása menet közben meghíúsult, illetve számos nonkonfrontatív szándékkal létrehozott, a törvény kiskapuit kihasználó alkotás, amely a hatóság általi kriminalizálás folytán vált „illegálissá”.

A szamizdat e szédítően sokszínű világát tárja fel Danyi magyarországi viszonylatban, rendszerezve és értelmezve mind a szamizdat eseteket, mind a jelenség általános vonásait és időbeni változását. Módszereit tekintve egyrészt erős komparatív szemlélet jellemzi. Nemzetközi rálátást nyújt a szovjet, lengyelországi, csehszlovákiai szamizdatpraxisok világára, és a területen kevésbé aktív országok, Románia, Bulgária, az NDK gyakorlataira. Másrészt etnográfiai alaposággal tárja fel adott szamizdatproduktumok létrejöttét, jellegzetességeit, mondhatjuk „életpályáját” és „életmódját”.⁴ A szamizdatok és szamizdatkészítők mindennapjait változatos forrástípusokból rekonstruálja. Egyaránt támaszkodik a szamizdatokban fellelhető információkra, a szamizdatkészítők saját, belső dokumentációjára, kortárs beszámolókra, visszaemlékezésekre és állambiztonsági iratokra. Bár alapvetően mikroszintű vizsgálódásról van szó, a szamizdatpraxisok értelmezésében a szerző folyamatosan reflektál a magyarországi intézményi adottságokra, a jogi, politikai és gazdasági berendezkedésre, illetve a nemzetközi politikai helyzet változásaira.

A kötet öt fejezetből áll, amiből az első kettő jobbra elméleti-módszertani kérdéseket tárgyal, míg a fennmaradó három az empirikus anyag elemzése. Az első fejezet a szamizdat fogalmának tisztázását, a szocialista blokk szamizdatgyakorlatait és a kutatásukban produktívan alkalmazott elméleti támpontokat tartalmazza. A második fejezet a forrásokról és a kutatásban alkalmazott értelmezési keretéről szól. A harmadik fejezet nagyképet nyújt a magyar nyelvű szamizdat történetéről, súlypontja a késői elterjedés magyarázata, amit szervelesen követ a negyedik fejezet, amely áttekinti a különböző társadalmi és kulturális közegekben létrejövő szamizdat kezdeményezéseket az ötvenes évektől 1989-ig, azt pedig az ötödik fejezet, amely mélyfúrással, három aprólékosan kidolgozott esettanulmányon keresztül mutatja be a szamizdatpraxisok összetett világát. Ez így kis híján ötszáz oldalt tesz ki, aminek háromnegyed része a magyarországi gyakorlatokkal foglalkozik, és amit további bő száz oldal járulékos anyag (melléklet, forrásjegyzék és könyvészet, mutatók) követ. A kötetet angol nyelvű összefoglaló zárja.

Az első fejezet a *szamizdat* fogalom eredetét, a szamizdat gyakorlatok szétágazódásait és a keleti blokkban való elterjedését vizsgálja. Áttekinti a szamizdat technikai fejlődését az írógéptől a nagyobb hatásfokú nyomtatásig, az elmozdulást a zártkörű, inkább magánszférához tartozó gyakorlatoktól a (második) nyilvánosság irányába, a terjesztési módok hálózati vonásait, a szamizdat fogyasztók körét és a szamizdatolvasás jellegzetességeit, valamint a nem hivatalos anyagok változatos

⁴ Ez az antropomorfizálás nem pusztán a recenzens stilisztikai húzása; a kötet szerzője is eredményesen alkalmazza a vizsgálat folyamán – számtalan más elmélet mellett – a „selektív-képes médium” (Bruno Latour) és „tárgyéletrajz” (Igor Kopytoff) elméletek fogalomhálóját. (37., 317–318., 404–406.)

univerzumát: *magnitzdat* (magnókazettára rögzített és azon terjedő anyag), *radizdat* (magnókazettára vett rádióadás), *röntgenizdat* (röntgenlemezre vett zene), *tamizdat* (külföldön megjelentetett kiadvány), illetve a szamizdat funkcióit betöltő másodlagos szamizdat formáit.⁵ Egy külön alfejezet tárgyalja a szocialista országok független könyv- és folyóirat-kiadásának jellemzőit, felvillantva a bőséges vagy éppenséggel gyér termés eltérő okait. Míg Romániában a szélsőséges elnyomás, Bulgáriában pedig a diskurzív kontroll rendszerébe integrált orális ellenállás lehetősége fogta ki az ellenállók vitorlájából a szelet, addig Jugoszláviában a viszonylag liberális sajtóélet, az NDK-ban pedig az NSZK közelsége és a legális kiskapuk használata tette szükségtelemmé a szamizdatszerű működést. A paletta másik végén Lengyelország helyezkedik el, ahol a független kiadás jelentős történelmi hagyománnyal bírt, és impresszív méreteket öltött: 1979–1990 között hozzávetőleg 6 500 könyv és több mint 4 000 időszakos kiadvány jelent meg, és a független kiadói szektor a nyolcvanas években már több 10 000 embert „foglalkoztatott”. (43.)

A szerző elidőz a szamizdat olyan vonásainál is, amelyeket a bölcsésztudomány belső magvához tartozó elméletek világitanak meg, például a gépiratos szövegkultúra (vs. nyomtatás kultúrája) „episztemológiai instabilitásán”. A megközelítés Ann Komaromi nevéhez kötődik, a jelenség pedig abból adódik, hogy az előzetes autorizáció hiányának következtében a szöveg különféle változatai terjedtek az olvasók között, ugyanakkor a szamizdatkészítők sorában megfigyelhető volt a törekvés a nyomtatott kultúrára jellemző szilárdság és megbízhatóság visszaállítására. Egy másik érdekes megközelítés a szamizdat szemiotikai vizsgálata. Ez azokat a jellegzetes fizikai tulajdonságokat veszi számba, amelyek e dokumentumokat markánsan megkülönböztették a hivatalos kiadványoktól, és jelezték az állami intézményektől és erőforrásoktól való elszakadásukat: amatőr gépirat, vékony, töredező, sárga papír, indigóval másolt, olvashatatlan sorok, sűrűn teleírt oldalak. A vizsgálatok szerint ezek az anyagi jellegzetességek a médium alkotóelemévé váltak, és sajátos fogyasztói, azaz olvasói lelkületet is inspiráltak. A „vizuális szegénység” hitelesítette a kiadványt azok számára, akik megcsömöröltek a hivatalos jóváhagyással és állami szubvencióval készült kultúrától, és ezek a jellemzők veték rá a kiadvány átmeneti birtokosait a lelkileg és fizikailag is megterhelő olvasásra. A nehezen kibetűzhető szamizdatot ugyanis titokban és rendszerint rövid idő alatt kellett elolvasni.

A második fejezet a forrásokat és forráskritikát foglalja magában, illetve azokat az értelmezési kereteket, amelyeket a kutató az információgyűjtés és -elemzés folyamán érvényesített. A politikai szamizdatok lelőhelyeként a budapesti Open Society Archivest és az Országos Széchényi Könyvtárat nevezi meg. Előbbi őrzi a Szabad

⁵ Részletkérdés, ugyanakkor roppant érdekes szempont, hogy a szamizdatot nemcsak a disszidensek, hanem kommunista pártfunkcionáriusok és titkosszolgálati alkalmazottak, a vasfüggöny túloldalán pedig kutatók, és az ideológiai hadviselésben érintett intézmények személyezte is olvasta. (29–30.)

Európa / Szabadság Rádió Kutatóintézet belső dokumentumainak jelentős részét (politikai, társadalmi jellegű rendszerkritikus írásokat, emigránsok által szolgáltatott információkból és a szovjet blokkban élők névtelen leveleiből kidolgozott *information* itemeket, jelentéseket és elemzéseket), utóbbi pedig a SZER műsorainak anyagát és a máshol fellelhetetlen szamizdat kiadványokat. A művészeti szamizdatok egyedülálló gyűjteményét Galántai György és Klaniczay Júlia hozta létre és gyarapította már a hetvenes évek végétől fogva, megalapítva az Artpool Művészetkutató Központot. Az Artpool annak idején a magyar neoavantgárd és experimentális művészet alternatív archívumaként és aktivista művészeti tevékenységként indult, manapság a Szépművészeti Múzeum részeként működik. Itt található az 1970-es és 1980-as évek művészeti dokumentumai, beleértve számos szamizdat jelleggel bíró anyagot. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a szerző a „belső ellenzéki tevékenység” követésével, ezen belül pedig a második nyilvánosság működésével kapcsolatos belügyminisztériumi iratokat tanulmányozta. Nélkülözhetetlen, az állambiztonsági „dokumentáció” verifikálása szempontjából is rendkívül értékes forráscsoportként ismerteti a régebben az 1956-os Intézethez tartozó, újabban a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár részeként működő Oral History Archívumban található életútinterjúkat, amelyeket a második nyilvánosság exponált és háttérbe húzó szereplőivel készítettek. A lengyelül kitűnően értő Danyi a varsói Oórodek Karta Ellenzéki Archívumának (KARTA) anyagát is átnézte, elsősorban a lengyel és a magyar ellenzék közötti cserefolyamatok tanulmányozása céljából, valamint a magyar másként gondolkozók lengyelországi tartózkodása alatt összeállított lengyel állambiztonsági anyagokat is, amelyeket a Nemzeti Emlékezet Intézet (IPN) őriz. A felsorolt archívumokon kívül más magyarországi és lengyelországi gyűjteményeket, illetve online elérhető nemzetközi adatbázisokat is tanulmányozott. Adott szamizdat munkák kapcsán igyekezett közvetlenül is információkat szerezni egykori szemtanúktól és érintettektől.

A szerző kifejti a különféle forrástípusokban fellelhető „valóságkonstrukciók” egymással való ütköztetésének szükségességét. További kihívásként emeli ki a források szétszórtságát és töredezettségét, illetve az alap kutatások hiányát. Kétségtelen, hogy hatalmas munkát fektetett a források felkutatásába és feldolgozásába. Ezen túl viszont az értő olvasó nem győz álmélni az elérhető források bőségén és változatosságán, ami a szamizdatpraxisok érvényes és megbízható kutatásához elengedhetetlenül szükséges. A forrásanyagok leírásából kiderül, hogy egyaránt és nagy mennyiségben elérhetők különböző szempontú kortárs reflexiók (a szamizdatok és előállítók saját dokumentációja, SZER, állambiztonsági dokumentumok) és utólagos beszámolók (interjúk, memoárok) is. Több okból is szükségét látom a kihívások mellett a forrásanyag gazdagsága hangsúlyozásának: a gyűjtemények létrehozói iránti elismerésként (ez a dicséret nem vonatkozik az állambiztonsági szolgálatokra), illetve indoklásként további gyűjtemények létrehozásához vagy meglévők gyarapításához (ismét az állambiztonság kivételével). Ami a belügyminisztériumi

„dokumentáció” megbízhatóságát illeti, a szerző világosan és nagyon helyesen megfogalmazza fenntartásait,⁶ ugyanakkor nem reflektál a kutatásban hasznosítható információk típusára és mennyiségére. A Krassó György által működtetett „Magyar Október” Szabadsajtó vizsgálatából bő száz oldalas esettanulmányt állított össze (lásd ötödik fejezet), amely masszívan támaszkodik belügyminisztériumi anyagokra, és ő maga is megjegyzi, hogy az 1982–1985 közötti „rendkívül intenzív időszak az állambiztonsági figyelem révén sokkal jobban dokumentált, mint a Londonban töltött emigrációs évek” (344.), ahonnan Krassó töretlenül folytatta a részéről megszokott felforgató tevékenységeket. (344., 397., 1584. lábjegyzet.)

A szerző több elméleti fogódzót, értelmezési keretet is felvázol az empirikus anyag feldolgozásához, amelyeket többé-kevésbé explicit módon hasznosít a magyarországi szamizdatpraxisok bemutatása során. Az elméleti eszköztárhoz tartozik a szamizdat alternatív szövegtudományként való értelmezése,⁷ a szamizdat mint tiposzféra,⁸ a szamizdat transznacionális és komparatív vizsgálata, a nyilvánosság rétegzett struktúrája (hivatalos, második stb.), a politikai rendszerrel szembeni cselekvés különböző formái (kulturális ellenállás, másként gondolkozás, ellenzéki-ség), az internet és a szamizdat analógiái. Mindezek közül én a transznacionális és hálózati megközelítést tartom a legnagyobb horderejű összetevőnek. A transznacionális perspektívának köszönhetően a szamizdatpraxisokhoz tartozó hálózatok teljes kiterjedésükben és sokszínűségükben mutatkoztak meg. Transznacionális hálózatokon keresztül áramlott az információ, vándoroltak az erőforrások, valósult meg az eszmei és politikai támogatás, illetve a szovjet blokk ellenzéki mozgalmak közötti cserefolyamatok, tudásáramlás és tudástermelés. Többek közt így kerültek be a kutatás „látóterébe” a nyugat-európai és távolabbi magyar emigráns csoportok, a Szabad Európa Rádió, a magyar és lengyel ellenzéki csoportosulások közötti kapcsolatok, valamint a határon túli magyar kisebbségi közeg.⁹

⁶ Az állambiztonsági szolgálatok anyagaival többek közt az a probléma, hogy a „célszemélyekkel” kapcsolatos információgyűjtés és -feldolgozás sajátos, előre rögzített problémák és értelmezési keretek szerint történt. Mivel az „ellenséges tevékenységek” azonosítása volt a cél, ezért kifejezetten az általuk ellenségesnek ítélt tevékenységeket, attitűdöket követték, sőt maguk hívták elő az ügynökök közreműködésével, így a jelentések egyoldalú, torz valóságképet eredményeztek. (64–65.)

⁷ Lásd a fentebb kifejtett gépiratos vs. nyomtatott szövegtudomány értelmezési keretét.

⁸ Azaz különféle kommunikációs technológiák felhasználási módja, a terjesztés és a fogyasztás társadalmi gyakorlatai, szamizdatdiskurzusok vándorlása lokális hálózatokból nemzetközi információs hálózatokba. Ezt az értelmezési keretet Sükösd Miklós dolgozta ki.

⁹ Viszonylag részletesen az erdélyi szamizdatokról esik szó, pontosabban az *Ellenpontokról*, a Limes-kör munkáiról és a *Kiáltó Szőről*, amelyek létrehozásában magyarországi másként gondolkodók is segítettek. A Vajdaság a szomszédokhoz mérten szabadabb légkörnek köszönhetően inkább a magyarországi másodlagos szamizdat forrásaként szerepel a kötetben (lásd az újvidéki Forum kiadó termékeit vagy az *Új Symposion*, a *Híd*, a *Magyar Szó* hasábjain megjelent szövegeket), illetve publikációs lehetőségként a magyarországi hivatalos kultúrából kiszorított költők számára. A felvidéki szamizdat gyakorlatokról csupán elszórt információkat

A transznacionális komponens egyébként megjelenik a kötet főcímében is. Az írógép ugye a szamizdat ikonikussá vált technikai felszerelésére utal. Az utazótáska értelme viszont többszörös: tároló eszköz, amely egyrészt elrejtette, másrészt pedig szállította, utaztatta a tiltott tartalmat. Az utazótáska ugyanakkor magát a szamizdatot is szimbolizálhatja, ami vándorol, új tartalmakkal tölthető meg, változik.¹⁰(10.)

A harmadik és a negyedik fejezet a magyar nyelvű szamizdat 1956–1989 közötti történetét tekinti át. Az elemzés szerint a magyarországi szamizdat produktivitása és hatóköre, az anyagok példányszáma és olvasóközönsége lényegesen elmaradt a jelentős szamizdatkultúrával rendelkező Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz képest, és csak a hetvenes évek második felétől indult virágzásnak. Korábbi bibliográfiákra támaszkodva Danyi a magyarországi politikai és művészeti szamizdat termését 1956–1989 között megközelítőleg 200 kötetre és 50 alternatív/underground és szamizdat periodikára becsüli. (62.) Ha jól értem, ebbe nincsenek beleszámolva sem a vallásos szamizdatok, sem a másodlagos szamizdat irodalom.

A harmadik fejezet az 1956-os forradalom leverését és a kádári konszolidációt követő időszakot, a „hosszú hatvanas éveket” vizsgálja, és a szamizdat késői elterjedésének magyarázatára összpontosít. A szakirodalomra támaszkodva megállapítja egyrészt, hogy a szamizdat kifejlődésére bénítóan hatott az 1956-os forradalmat követő megtorlások traumatikus élménye, amelyet a kádárizmus emlékezetpolitikája évtizedekig elevenen tartott. Másrészt az ötvenes évek zártságához képest az információs környezet nyitottabbá vált, és megélénkültek a vasfüggönyön keresztüli kapcsolatok. Zajlott a Nyugat felé történő óvatos kulturális nyitás, és szabadabbá vált a kapcsolattartás az immár tömegesen ott élő magyarokkal. Emigráns csoportok felvállalták a magyar nyelvű könyvterjesztés misszióját, és az emigráns folyóiratok némelyike, például a párizsi *Magyar Műhely* a hivatalos magyarországi könyvterjesztési hálózatba is bekerült. Amerika a „soft power” (puha erő) bevetéseként nyugati termékeket juttatott a szocialista blokk országaiba; ennek a politikának volt része a Szabad Európa Rádió tevékenysége és a CIA könyvterjesztési programja is. Időközben Magyarországon is enyhült a cenzúra, a hivatalos kultúra árnyaltabbá vált, a tiltott és támogatott irodalom mellett megjelent

találunk a kötetben, és a magyar kisebbségi közeg szamizdatához való viszonyulásáról igen keveset tudunk meg, ami azért vetődik fel kérdésként, mert Csehszlovákia kiemelkedő szamizdatkultúrával jeleskedett a szovjet blokk országai között. A kötetből megtudjuk, hogy Krassó György sikertelenül próbálkozott Janics Kálmán, a felvidéki orvos, történész *A hontalanság évei* tamizdatként, tehát Nyugaton megjelentetett munkájának magyarországi szamizdat kiadásával. (395., 410.) Ezenkívül az elemzés Duray Miklós jogvédő önéletrajzának a New York-i Püski Kiadónál (Csoóri előszavával) és a magyarországi Szabad Idő független kiadónál való publikálására szorítkozik, illetve a demokratikus ellenzék figyelmével kitüntetett határon túli kisebbségi ügyekre, köztük a Duray-ügyre. (93., 101., 116., 179., 257., 258., 271., 286–294.)

¹⁰ Vö. az Artpool archívum-projektben használt utazótáska-motívummal. (61.)

a nyilvánosság szürke zónájához tartozó „túrt” kategória is. A szabad publikáció látszata és a szisztematikusan következtelen cenzúra eredményeként a többször visszautasított szerzők újra meg újra nekilendültek a hivatalos publikálásnak, és nem választották a kéziratok irodalom kockázatos és veszteséges útját. Az elemzés összegzése szerint a szamizdat magyarországi elterjedését a megtorlás élményéből származó osztársadalmi kollaboráció hátráltatta, helyette pedig hazai és emigráns termékek alkotta másodlagos szamizdat terjedt. Ebben az időszakban a transznacionális kapcsolatok kiváltották és hátráltatták a magyar szamizdat irodalom kialakulását, a későbbiekben viszont nagyban segítették azt.

A negyedik fejezet enciklopédiaszerűen tárgyalja az 1956–1989 közötti szamizdat kezdeményezéseket. A fejezet kronologikusan és tárgykörökre osztva építkezik, így végigköveti a szamizdat fejlődési ívét a kommunista hatalomátvételt követő sporadikus, „kéziratok” irodalmi nyilvánosságtól a rendszerváltást megelőző intézményesedett szamizdatig, mindeközben roppant változatos társadalmi közegeket és szamizdat jellegű műveket érintve: vallási kisközösségek és mozgalmak kiadványai, börtönfolklor és lágerköltészet, experimentális művészet és underground irodalom, valamint tudományos, közéleti és politikai szamizdatok. A jelentősebb „trendek” közül kettőt emelek ki. Egyrészt azt, hogy az 1970-es évek elején kibontakozó magyar underground művészet mediális kísérletei megelőzték a politikai ellenzék megjelenését, és bizonyos mértékig inspirálóan hatottak annak kibontakozására. Másrészt pedig azt, hogy a nagy áttörés az 1980-as évek elején történt, amikor az ellenzéki diszsidens csoportosulások aktivizálódása eredményeként a szamizdat intézményesült, a második nyilvánosság kitágult. A „gépiratos hőskort” követően a nyolcvanas évek elején több független kiadó szerveződött, nagy példányszámban állították elő a kiadványokat,¹¹ nőtt az olvasótábor, és a szamizdat terjesztésében piaci mechanizmusok érvényesültek a korábbi ajándékozás és olvasói aktivitás helyett. Gondoljunk csak a teljesen nyíltan működő Rajk-butikra, amely 1981–1983 között a szamizdat-portékák elosztópontjaként, a kispénzüek számára olvasóteremként, illetve a másként gondolkodók találkozóhelyeként működött. (218–230.)

A hozzáférhető információk és nyilván a relevancia függvényében a szamizdat művek és informális szerveződések ismertetése során a következő szempontokat vette figyelembe a szerző: a szerkesztő vagy szerkesztők kiléte, a szerzők és a kiadvány létrehozásában segédkezők köre, a kiadvány célja, profilja, a megjelenés időszaka, példányszám, a mű külleme, esztétikája, funkciója, identitása, az előállítás technikái, a terjesztés módja, ár, olvasók, konspirációs gyakorlatok stb. A hálózati szemléletnek köszönhetően az ismertetés során igen fontos szempont

¹¹ Már nem tízes, hanem százaz, ezres nagyságrendű példányszámról van szó. Az 1981-től megjelenő *Beszélő* a rendszerváltásig 27 számot ért meg; induló példányszáma 1500 volt, míg az utolsó 8000. (230., 242.) Az AB Független Kiadó mintegy 80 kiadványt jelentetett meg 1989-ig; George Orwell *Hódolat Katalóniának* című művét körülbelül 1000 példányban adta ki. (247., 250.)

a szamizdatok és különféle csoportosulások közötti kapcsolódási felületek, pozitív hatások megvilágítása. Fontos hozadéka az elemzésnek, hogy nemcsak a művek, hanem a szamizdat létrehozásában segédkező, a széles közönség számára kevésbé ismert személyek seregszemléje is megvalósul. Hiányérzete az olvasónak legfeljebb a szerző által jelzett törésvonalakkal és a „szamizdatolás” peremeivel kapcsolatosan adódik. Erre a kérdésre visszatérek még.

A fejezet végén, mintegy összefoglalóként a magyarországi szamizdattörténet lezárásához, a szerző újratárgyal pár témát. Így kerülnek a figyelem középpontjába a nyugati szövetségesek, a SZER és a magyar emigrációs műhelyek tevékenysége. Ugyanígy terítékre kerülnek az engedélyezetlen kiadványok megjelentetésének magyarországi stratégiái. Ezek közé tartozott a sajtótörvények leleményes kijáratása, ami elsősorban a kulturális ellenállást jellemezte. Képviselői szigorúan apolitikus álláspontra helyezkedtek, művészkönyvnek álcázott kiadványokkal, a megengedett, kis példányszám adta lehetőségekkel játszadva feszegették a hivatalos kultúra kereteit. A másik a legalizmus stratégiája volt, ami azt jelenti, hogy a második nyilvánosság szereplői deklaráltan és célorientáltan a hatályban levő jogi normák érvényesítésére hivatkoztak tevékenységeik kapcsán. A harmadik a konspirációs stratégiák területe, amelyek közül a legeredményesebb a kiadvány előállításának és terjesztésének éles szétválasztására épült. Míg az előállítás és annak minden vonatkozása (nyomatás, sokszorosítás, raktározás) szigorúan titkos volt a nehezen pótolható technikai felszerelés és a kész anyagok védelme érdekében, addig a terjesztés, a működés teljesen nyíltan zajlott. Ezen a ponton kapcsolódik a konspirációs stratégia a nyílt sisakosság stratégiájához, ami azt jelentette, hogy a kiadók, szerzők, terjesztők nyíltan, név szerint vállalták a tevékenységüket, abban bízva, hogy a nyilvánosság és a közvélemény ereje, mindenekelőtt a nyugati közvélemény megvédi őket a durva hatósági zaklatástól. Apropos transznacionális kapcsolatok: a nyílt sisakosság, legalizmus, konspirációs gyakorlatok, sőt a technológia egy része is a lengyel ellenállóktól származott, bár egyes elemek ismerősek voltak az illegális kommunista mozgalom idejéből is. Az utolsó alfejezet a jogi szabályozás, a hatósági ellenőrzés és a szankcionálás gyakorlatait ismerteti, nyomon követve az ötvenes évek mélypontjától a „nem létező cenzúra” jogi kereteinek 1989-es felszámolásáig tartó változást. Véleményem szerint ide jól illeszkedett volna egy alfejezet a szamizdatkészítők közötti konfliktusokról, a szamizdatban való részvétel és a szamizdatfogyasztás dilemmáiról. Milyen világnézeti, stratégiai, szerkesztési, piaci stb. ellentétek akadályozták a szamizdatosok közötti együttműködést? Miért utasította el valaki a szamizdatban való együttműködésre vonatkozó felkérést? Ki nem akart szamizdatot olvasni és miért? A történetek folyamán a szerző bele-belefut ezekbe a kérdésekbe,¹² így elszórt válaszok akadnak

¹² Lásd például a hivatkozást a neovanatgárd művészek és a demokratikus ellenzék közötti távolgártartó viszonyra, a demokratikus ellenzék belső megosztottságára. (161., 185., 262., 442.) A szamizdatprodukciónak való együttműködés tekintetében lásd a *Túlpartról* (1979) című

is a kötetben. A szamizdat jelenségének teljes körű vizsgálata megkívánta volna a törésvonalak áttekintését is, és alapos a gyanú, hogy ha valakinek van elegendő rálátása ezekre a dolgokra is, akkor az Danyi.

A kötet utolsó fejezete három esettanulmányt tartalmaz: egy irodalmi-művészeti underground folyóirat elemzését, egy független kiadó szamizdatpraxisainak vizsgálatát, valamint az „ellenséges” rádiók hallgatásával kapcsolatos, pontosabban a SZER hallgatói körében észlelhető szamizdatjellegű gyakorlatok leírását. Elsőként az 1972-ben létrehozott, Hap Béla és Ajtony Árpád nevéhez köthető *Expresszió – Önmanipuláló Szétfolyóirattal*, a röviden csak *Szétfolyóirat*ként ismert neoavantgárd művészeti-irodalmi periodikával ismerkedhet meg az olvasó, amelynek létrehozását működtetői a legkevésbé sem tartották illegális tevékenységnek, és amely önmagát nem szamizdatként határozta meg, hanem egy kommunikációs formaként, ami az underground művészeti szcéna hálózatosodását célozta meg.¹³ Ezt egy precízen kidolgozott terjesztési modellel kívánta elérni: a „megajándékozott” a kapott szám felét saját anyagokkal egészítette ki, majd a folyóirat játékszabályait tartalmazó első három oldallal együtt öt embernek továbbadta. Az alfejezet behatóan vizsgálja a lap terjesztésének különféle vetületeit (például Marcell Mauss ajándékcseré-modelljének tükrében), esztétikáját és mediális identitását. Az esettanulmány szépen megvilágítja a szamizdatok némelyikének cselekvő ágens mivoltát, identitásképző erejét. A *Szétfolyóiratra* ugyanis olyan cselekvő ágensként is tekinthetünk, amely maga hozta létre a hálózatát (azaz hozta volna létre, ha nem hal el néhány szám után), és maga alkotta meg a következő számait is az olvasó-szerkesztőt igénybe véve.

A következő esettanulmány a második nyilvánosság intézményesedett formáit és gyakorlatait vizsgálja a Magyar Október Szabadsajtó működésén keresztül. A kiadót Krassó György hozta létre 1982-ben az 1956-os forradalom emlékének ápolása céljából. Az esettanulmány részletes képet nyújt a kiadó kínálatáról (nyomtatott kiadványok, magnókazetták, fényképalbumok), előállításuk folyamatáról, és a nagy példányszámú és jó minőségű szamizdat létrehozásának feltételeiről és gyakorlatairól.¹⁴ Szinte az előző alfejezetben vizsgált szamizdatpraxisok

gyűjtemény létrehozását, beleértve a részét képező kérdőíves felmérésben való részvételt. Ezt „[k]ülönböző indokokkal összesen mintegy hetvenen utasították vissza”. (205–206.) A SZETA *Feketében* (1983) című gyűjteményéhez több mint száz író és képzőművészt kerestek meg, amit sokan elutasítottak, menet közben többen visszavonták alkotásukat, végül huszonegy képzőművész és harminchárom író és költő művét tartalmazta. (266–269.)

¹³ „Szamizdat” a párizsi *Irodalmi Újság* beszámolója tette, amire az állambiztonság is felkapta a fejét, és „nyugati, nemkívánatos művészeti irányzatok illegális terjesztésének eszközeként” tekintett rá. (323.)

¹⁴ A Magyar Október Kiadó legtöbb kiadványa üzemi nyomdahelyeken készült, „feketén”. Egy átlagos kiadvány nyomtatási költsége 30–40 000 forintba került; Krassó rendszerint előleget is fizetett a nyomdászoknak. George Orwell *1984* című könyvét Krassó 50 000 forintért tervezte 1000 példányban sokszorosítani. (427., 440.)

ellentettjeként foghatjuk fel: a Magyar Október Kiadó profilja markánsan politikai volt, a működése transznacionális hálózatokba ágyazott, tevékenysége a második gazdaság működéséhez kapcsolódott, részleteiben kitervelt gazdasági modell alapján dolgozott, és a szamizdatok árucikké váltak. Ez az esettanulmány tárja fel a második nyilvánosságban való részvétel változatos mozgatórugóit is.

A harmadik esettanulmány a szamizdatirodalom rejtettebb dimenzióira mutat rá. Az 1956-os forradalom 30. évfordulója alkalmából szerkesztett hivatalos és nem hivatalos megemlékezéseket vizsgálja, ezen belül is a Szabad Európa Rádió emlékműsorainak recepcióját és a rádióhallgatással kapcsolatos szamizdatszerű praxisokat. A Kádár-rendszer agresszív módon propagálta az ötvenhatos események ellenforradalmi értelmezését, minek következtében a forradalom és szabadságharc emlékének ápolása a privát szférába szorult vissza, és gyakorlása az ellenállás egyik fontos szálát alkotta. A SZER-emlékműsorok eredeti kordokumentumokat, eredeti hangbejátásokat is tartalmaztak, amelyek egyrészt hitelesítették a tartalmat, másrészt személyes emlékeket hívtak elő, tartottak életben. A SZER-műsorok recepciójának vizsgálatából, amelynek empirikus törzsanyagát a korabeli hallgatói visszajelzések adják, kitűnik, hogy a hallgatók körében létezett egy „emlékezetközösség”. A „szamizdat olvasóközönsége” analógiájára ugyanakkor egyfajta „szamizdat hallgatóközönségről” is beszélhetünk. A hivatalos nyilvánosságból kitiltott témákat hallgattak, és nem csak hallgattak, hanem a műsorokat rögzítették, a hanganyagot sokszorosították, lejegyezték és egymás között megosztották. A nyugaton megjelent kiadványokat beszerezték, akár szamizdat változatban is, és sajátos kis magánarchívumokat hoztak létre. Így „az általuk autentikusnak elfogadott múlt időkorlátozás nélkül, karnyújtásnyi távolságban hozzáférhetővé vál[t]”, „a személyes emlékek előhívhatók, s a forradalom eseményei újra átélhetőek” lettek. (483.) Az esettanulmány a szamizdat orális regiszterére és mediális változásaira, a radizdat és szamizdat közötti átjárásokra is felhívja a figyelmet.

A kötetet tartalmaz, bár a munka terjedelméhez képest nyúl farknyi, Zárógondolatok című fejezet zárja. A szerző összefoglalja a magyarországi szamizdatpraxisok fő jellemzőit és trendjeit, majd egy morális dimenziót érintő tussal zár. A kutatás alapvető szemléletéhez tartozott azoknak az erkölcsi felhangoknak a leválasztása a szamizdatirodalomról, amelyeket a diktatórikus körülmények között végrehajtott öntörvényű tevékenységek nyernek, mivel a moralizáló nézőpont hajlamos fölülmíni, elhomályosítani más nézőpontokat. (317.) De a záró sorokban – nagyon is helyénvalóan – megemlékezik Danyi a szamizdatosok által gyakorolt kulcsfontosságú emberi erényekről: a kritikai gondolkodásról, az állampolgári felelősségről és aktivitásról, a meggyőződés és a vélemény vállalásáról.

A főszoveget átfogó járulékos részek követik a kötetben: melléklet, forrásjegyzék és könyvészet (levéltári anyagok, jogi normák és szakirodalom), névmutató, a könyvben tárgyalt művek mutatója, végül tárgymutató. Kissé meglepődve tapasztalhatjuk, hogy a magyar szamizdatosoknak, szamizdat műveknek, független

kiadóknak és művészeti intézményeknek, ellenzéki tömörüléseknek, művészcsoportoknak, vallási kisközösségeknek nincs sem önálló jegyzéke, sem különálló mutatója. A magyarországi vonatkozású tételek a megfelelő mutatók listáján szerepelnek, amelyeket viszont, úgy tűnik, a teljesség igényével állítottak össze. Így került a névmutató élére tőszomszédnak Ábrahám Rafael, Aczél György, Aczél Tamás, Ady Endre és Anna Ahmatova, majd egyszer csak feltűnik e sorok szerzőjének a neve is a K betűsök lenyűgöző társaságában, ami hízelgő, de a magyarországi szamizdatirodalomra kíváncsi olvasók számára meglehetősen érdektelen. Elképzelhető volna a felhasznált források jegyzékének is egy árnyaltabb struktúrája. A mostani formában elsősorban lelőhely szerint vannak csoportosítva a tételek, és a szakirodalom kategóriába került minden, ami nem levéltári dokumentum, így a publikált interjúk és memoárok is. Elméletileg lehetséges volna a csoportosítás a személyes jellegű történeti források, illetve elemzések, feldolgozások logikában is, bár kétségtelen, hogy egyes művek besorolása fejtorést okozna a szerzőnek. Az olvasónak viszont jobb rálátást nyújtott volna arra, hogy kik nézőpontját dolgozta fel a munkában.

Mindent összevetve a kötet egy hiánypótló, jól végrehajtott és bátor kutatás eredményét tükrözi. Nem kis merészséget kíván kiemelkedően elszánt, bátor és tehetséges emberek tevékenységét górcső alá venni, ezekről precíz és érvényes megállapításokat tenni úgy, hogy a munka ne csak a szaktársak, hanem az érintettek és kortársaik intenzív érdeklődésére is számíthasson. Nyilván akadhatnak adóságek, vagy akár apró tárgyi tévedések a beszámolóban, ezeket viszont többnyire csak a témát behatóan ismerő olvasók tudják azonosítani.¹⁵ A munka egészében véve meggyőző, a tartalom és a feldolgozásmód lebilincselő. A kötetbe foglalt szamizdattörténetek magukkal ragadják az olvasót, amiben egyaránt szerepet játszik a részletgazdagságnak köszönhető életszerűség, a főszereplők szellemessége és a tudományos vizsgálatba iktatott műelemzések üdítő hatása.

¹⁵ Én például a romániai *Ellenpontok* történetét ismerem részleteiben, ezért nekem feltűnt, hogy nincs hivatkozás a szamizdat lelőhelyére, vagy szemet szűrt a „romániai kisebbség által a nyolcvanas években kiadott *Ellenpontok* című szamizdat” megfogalmazás felületessége. (52.) Nyilván a szerző sem úgy gondolja, hogy a „romániai magyar kisebbség” adta ki a lapot, pontosan ismeri, és a későbbiekben név szerint felsorolja a szerkesztőket. Akadna pár tippem a szakirodalom használatára is, de úgy gondolom, hogy érvelés szempontjából semmit nem változtatna a kötet mondanivalóján, úgyhogy a kekeckedést részemről itt le is zárom.